

[2023] 2 एस. सी. आर. 416

सर्वोच्च न्यायालयाचा अहवाल

एन. सी. टी. दिल्ली सरकार आणि इतर

वि.

कृष्ण कुमार आणि इतर

(2023 चा दिवाणी अपील क्रमांक 946)

फेब्रुवारी 17, 2023

[एम. आर. शाह, सी. टी. रविकुमार आणि संजय करोल, न्या. न्या.]

भूमि संपादन, पुनर्वसन आणि पुनर्वसनातील न्याय्य नुकसानभरपाई आणि पारदर्शकतेचा अधिकार कायदा, 2013 कलम 24 (2)-उच्च न्यायालयाने सर्वोच्च न्यायालयाच्या पुणे महानगरपालिका व अन्य विरुद्ध हरकचंद मिसिरीमल सोलंकी आणि इतर या निर्णयावर भर दिला आणि रिट याचिकेला परवानगी दिली आणि घोषित केले की संबंधित जमिनीवरील अधिग्रहण कलम 24 (2) च्या आधारावर कालबाह्य झाले आहे.अपीलवर, असे म्हटले गेले: पुणे महानगरपालिकेच्या प्रकरणातील निर्णय घटनापीठाने रद्द केला आहे. इंदूर विकास प्राधिकरण वि. मनोहरलाल आणि इतरांनी अहवाल दिला -पुढे, भूमि संपादन जिल्हाधिकारी (एल. ए. सी.) यांच्या वतीने उच्च न्यायालयाने या खटल्यात कोणताही निष्कर्ष दिलेला

नाही की विवादित जमिनीचा ताबा घेतला गेला आणि ताबडतोब लाभार्थी विभागाकडे-डी. डी. ए. कडे सोपवण्यात आला-अगदी मूळ रिट याचिकाकर्त्यांनीही कबूल केले की ते ताब्यात नव्हते, अन्यथा त्यांनी ताबा परत करण्याची मागणी केली नसती-एल. ए. सी. ने नोंदवलेल्या ताब्यात घेण्याची कार्यवाही इंदूर विकास प्राधिकरणाच्या खटल्यात नमूद केलेल्या कायदानुसार होती-त्यात नमूद केलेला कायदा हाताशी असलेल्या प्रकरणाच्या तथ्यांना लागू करताना, उच्च न्यायालयाने ठरविल्याप्रमाणे कोणताही कालबाह्य मानला जाणार नाही-विवादित निकाल बाजूला ठेवला -भूमि संपादन कायदा, 1894.

इंदूर विकास प्राधिकरण वि. मनोहरलाल आणि इतर (2020) 8 एस. सी. सी 129:[2020] 3 एस. सी. आर. 1-अनुसरण केले.

पुणे महानगरपालिका आणि अन्य विरुद्ध हरकचंद मिसिरीमल सोलंकी आणि इतर. (2014) 3 एस. सी. सी 183:[2014] 1 एस. सी. आर. 783-संदर्भित.

खटला कायदा संदर्भ

[2014] 1 एससीआर 783 संदर्भित परिच्छेद 3

[2020] 3 एससीआर 1 अनुसरण केले परिच्छेद 3

दिवाणी अपील अधिकार क्षेत्र: 2023 चे दिवाणी अपील No.946.

दिनांक 14.03.2016 च्या नवी दिल्ली येथील दिल्ली उच्च न्यायालयाच्या 2015 च्या डब्ल्यू. पी. (सी) नो.1178 निकाल आणि आदेशावरून.

सुजीता श्रीवास्तव, अपीलकर्त्यासाठी वकिल.

गुरुकृष्ण कुमार, वरिष्ठ अधिवक्ता, नितीन मिश्रा, ईशान शर्मा, एन. पी. साहनी, मिशा रोहतगी मोहता, भरत मोंगा, राजेंद्र पी. डी. सक्सेना, अश्वनी कुमार, अंशय धतवालिया, .जाब देणारासाठी वकील .न्यायालयाचा निर्णय एम. आर. शाह, न्या. यांनी दिला.

1. दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी प्रदेश सरकार आणि इतरांनी, २०१५ च्या लेखी याचिका (सी) क्रमांक ११७८ मध्ये नवी दिल्ली येथील दिल्ली उच्च न्यायालयाने दिनांक १४/०३/२०१६ रोजी दिलेल्या आक्षेपार्ह निकाल आणि आदेशामुळे ज्याद्वारे उच्च न्यायालयाने सदरील रिट याचिकेला परवानगी दिली आहे आणि घोषित केले आहे की संबंधित जमिनीचे अधिग्रहण हे भूमि संपादन, पुनर्वसन आणि पुनर्वसन कायदा, 2013 (यापुढे "कायदा, 2013" म्हणून संदर्भित) च्या न्याय्य नुकसान भरपाई आणि पारदर्शकतेच्या कलम 24 (2) च्या आधारे कालबाह्य झाले आहे असे मानले आहे, त्यामुळे असमाधानी होऊन सध्याचे अपील दाखल केले आहे.

2. उच्च न्यायालयाने दिलेल्या आक्षेपार्ह निर्णय आणि आदेशावरून आणि भूमि संपादन जिल्हाधिकारी (एल. ए. सी.) यांनी उच्च न्यायालयासमोर दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रावरूनही असे दिसते की, भूमि संपादन जिल्हाधिकारी-जी. एन. सी. टी. डी. च्या वतीने विशिष्ट प्रकरण असे होते की, ग्राम मोलारबंदच्या प्रश्नांकित जमिनी कलम ४ नुसार ०४-०४-१९६४ च्या अधिसूचनेद्वारे अधिग्रहित करण्यात आल्या होत्या, एल. ए. सी. ने १९.१०.१९८१ रोजी निवड जाहीर केला होता आणि खसरा क्रमांक १५४/२ (३-०५) आणि १५५/२ (४-१२) या विषयाखाली येणाऱ्या जमिनीचा ताबा घेतला होता. उलट प्रतिज्ञापत्राच्या परिच्छेद ४ मध्ये ते खालीलप्रमाणे नमूद करण्यात आले होते:- असे.

"४. असे सादर केले गेले आहे की गाव मोलारबंद मधील जमिनी दिनांक ४.४.१९६४ च्या भूमि संपादन कायद्याच्या कलम ४ अंतर्गत अधिसूचनेद्वारे अधिसूचित करण्यात आल्या होत्या, ज्या अधिसूचनेनंतर दिनांक ७.१२.१९६६ च्या अधिसूचनेद्वारे उक्त कायद्याच्या कलम ६ अंतर्गत अधिसूचना जारी करण्यात आली होती. तत्कालीन भूमि संपादन जिल्हाधिकारी यांनी पुरस्कार क्र. १९३४-डी दिनांकित १९.१०.८१ आणि त्या अंतर्गत येणाऱ्या जमिनीचा ताबा मंजूर केला. मालमत्ते च्या ताब्यासंबंधी प्रक्रिया पूर्ण

केल्यानंतर विषय खसरा क्रमांक 154/2 (3-05) आणि 155/2 (4-12) 10.04.1997 वर घेण्यात आला. संदर्भाधीन असलेल्या जमिनीची नुकसान भरपाई मात्र नोंदवलेल्या मालकांना दिली जाऊ शकली नाही आणि ती आर. डी. क्र.30.1.82 मध्ये जमा आहे.याचिकाकर्त्यांनी हे देखील मान्य केले आहे की, मालमत्तांचा खुला ताबा हा सरकार ने घेतलेला आहे. याचिकाकर्त्यांचा ताबा असण्याविषयी रिट याचिकेत कोणताही दावा नसल्यामुळे आणि त्याऐवजी याचिकाकर्त्याने असा दावा केला आहे की सरकार याचिकाकर्त्याला पृष्ठ 19 वर दिलेली जमीन परत करण्यास जबाबदार आहे. याचिकाकर्त्यांनी केवळ नुकसानभरपाई न दिल्याची तक्रार केली आहे."3. वरील बाबी असूनही आणि या न्यायालयाच्या निर्णयावर अवलंबून पुणे महानगरपालिका आणि अन्य यांचे प्रकरण. विरुद्ध हरकचंद मिसिरीमल सोलंकी आणि इतर, (2014) 3 एस. सी. सी. 183 आणि त्यातील तथ्यांवर अनुसरून नुकसानभरपाई दिली गेली नाही म्हणून उच्च न्यायालयाने रिट याचिका मंजूर केली आहे आणि घोषित केले आहे की संबंधित जमिनीच्या संदर्भात केलेले अधिग्रहण कायदा, 2013 च्या कलम

24 (2) अंतर्गत कालबाह्य झाले आहे.या प्रकरणाच्या संदर्भात उच्च न्यायालयाने असा कोणताही निष्कर्ष दिलेला नाही. एल. ए. सी. च्या वतीने असे प्रतिपादन करण्यात आले की, की विवादित जमिनीचा ताबा 10.04.1997 वर घेण्यात आला आणि लाभार्थी विभागाकडे म्हणजेच डी. डी. ए. कडे त्वरित सोपवण्यात आला. जरी रिट याचिकेतील परिच्छेद (I) मधील दाव्यावरूनही, मूळ रिट याचिकाकर्त्यांच्या वतीने हे प्रकरण होते की खसरा क्रमांक 154/2 (3-05) आणि 155/2 (4-12) यांचा समावेश असलेल्या जमिनीचा ताबा याचिकाकर्त्यांना परत करण्यास पात्र आहे कारण संपूर्ण भूमि संपादन कार्यवाही कालबाह्य झाली आहे असे मानले जाते. याचा अर्थ, मूळ रिट याचिकाकर्त्यांनी कबूल केले की ते ताब्यात नव्हते, अन्यथा त्यांनी ताबा परत करण्याची मागणी केली नसती.असे असले तरी, एल. ए. सी. ने ताब्यात घेण्याच्या कार्यवाहीची नोंद केली होती, ज्याचे इंदूर विकास प्राधिकरण विरुद्ध मनोहरलाल आणि इतर, (2020) 8 एस. सी. सी. 129. च्या बाबतीत या न्यायालयाने घालून दिलेल्या कायदानुसार पुरेसे पालन झाले होते.”

4. वर नमूद केल्याप्रमाणे, सध्याच्या प्रकरणात, रिट याचिकेला परवानगी देताना, उच्च न्यायालयाने प्रामुख्याने या निर्णयावर भर दिला आहे: पुणे महानगरपालिका आणि अन्य च्या बाबतीत हे न्यायालय (वर नमूद केलेले), जो निर्णय इंदूर विकास प्राधिकरणाच्या (वर नमूद केलेल्या) प्रकरणात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने फेटाळला आहे. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने परिच्छेद 365 आणि 366 मध्ये असे निरीक्षण नोंदवले आहे आणि असे म्हटले आहे:-

"365. परिणामी, पुणे महानगरपालिकेत हा निर्णय घेण्यात आला. [पुणे महानगरपालिका विरुद्ध हरकचंद मिसिरीमल सोलंकी, (2014) 3 सी. सी. 183] याद्वारे रद्द करण्यात आले आहे आणि इतर सर्व निर्णय ज्यामध्ये पुणे महानगरपालिका . [पुणे महानगरपालिका विरुद्ध हरकचंद मिसिरीमल सोलंकी, (2014) 3 विरुद्ध सी. सी. 183] प्रकरणाचा आधार घेतला आहे, तेही रद्द करण्यात आले आहेत. श्री बालाजी नगर निवासी संस्थेचा [श्री बालाजी नगर निवासी संस्था विरुद्ध टी. एन. राज्य, (2015) 3 विरुद्ध सी. सी. 353] हा निर्णय आहे. हा चांगला कायदा आहे असे म्हणता येणार नाही, तो फेटाळला जातो आणि त्यानंतरचे इतर निर्णयही फेटाळले जातात. इंदूर विकास प्राधिकरण विरुद्ध शैलेंद्र

[(2018) 3 विरुद्ध सी. सी. 412] या प्रकरणात, कलम 24 (2) च्या तरतुदीशी संबंधित पैलू आणि 'किंवा' हे 'ना' किंवा 'आणि' म्हणून वाचावे लागेल की नाही हे विचारार्थ ठेवण्यात आले नव्हते. त्यामुळे सध्याच्या निकालातील चर्चेच्या पार्श्वभूमीवर तो निर्णयही लागू होऊ शकत नाही.

366. वरील चर्चेच्या अनुषंगाने आम्ही खालीलप्रमाणे प्रश्नांची उत्तरे देतो:

366.1. कलम 24 (1) (अ) मधील तरतुदीनुसार 2013 चा कायदा लागू होण्याच्या तारखेपर्यंत 1-1-2014 रोजी निवाडा न दिल्यास कार्यवाहीत कोणतीही चूक होत नाही. २०१३ च्या कायद्यातील तरतुदीनुसार नुकसान भरपाई निश्चित करावी लागते.

366.2. न्यायालयाच्या अंतरिम आदेशाने व्यापलेला कालावधी वगळून पाच वर्षांच्या कालावधीत निकाल देण्यात आला असेल तर 1894 च्या कायद्यांतर्गत 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (1) (ब) अन्वये तरतूद केल्याप्रमाणे जणू ती रद्द करण्यात आलेली नाही असे समजून कार्यवाही सुरू राहिल.

366.3. ताबा आणि नुकसान भरपाई दरम्यान कलम 24 (2) मध्ये वापरलेला "किंवा" हा शब्द "नाही " किंवा "आणि" म्हणून वाचला पाहिजे. २०१३ च्या कायद्याच्या कलम २४ (२) अन्वये हा कायदा लागू होण्यापूर्वी पाच वर्षे किंवा त्याहून अधिक काळ अधिकाऱ्यांच्या निष्क्रियतेमुळे जमिनीचा ताबा घेण्यात आलेला नाही किंवा नुकसान भरपाईही देण्यात आलेली नाही अश्या बाबतीत भूसंपादनाची प्रक्रिया संपुष्टात आली असे मानले जाते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, ताबा घेतला गेला असेल, नुकसान भरपाई दिली गेली नसेल तर कोणतीही चूक नाही. त्याचप्रमाणे नुकसान भरपाई दिली असेल, ताबा घेतला नसेल तर त्यात कोणतीही चूक नाही. .

366.4. 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) च्या मुख्य भागात "भरणा" या अभिव्यक्तीमध्ये न्यायालयात नुकसान भरपाई जमा करण्याचा समावेश नाही. कलम २४ (२) मधील तरतुदीमध्ये बहुसंख्य भूधारकांच्या संदर्भात ती जमा न केल्यास १८९४ च्या कायद्याच्या कलम ४ अन्वये भूसंपादनाच्या अधिसूचनेच्या तारखेपर्यंत सर्व लाभार्थी (जमीनमालक) २०१३ च्या कायद्यातील

तरतुदीनुसार नुकसान भरपाईस पात्र असतील.. भूसंपादन अधिनियम १८९४ च्या कलम ३१ अन्वये दायित्वाची पूर्तता न केल्यास या कायद्याच्या कलम ३४ अन्वये व्याज दिले जाऊ शकते. मोबदला (न्यायालयात) जमा न केल्याने भूसंपादनाची कार्यवाही संपुष्टात येत नाही. पाच वर्षे किंवा त्याहून अधिक काळ बहुसंख्य मालमत्तेबाबत मोबदला रक्कम जमा न केल्यास १८९४ च्या कायद्याच्या कलम ४ अन्वये भूसंपादनाच्या अधिसूचनेच्या तारखेनुसार २०१३ च्या कायद्यानुसार जमीन मालकांना मोबदला द्यावा लागेल.

366.5. १८९४ च्या कायद्याच्या कलम ३१ (१) अन्वये दिलेल्या तरतुदीनुसार , जर एखाद्या व्यक्तीला नुकसान भरपाई देण्यात आली असेल तर कलम २४ (२) अन्वये नुकसान भरपाई न दिल्याने किंवा न्यायालयात जमा न केल्यामुळे अधिग्रहण संपुष्टात आल्याचा दावा करणे त्याला खुले नाही. कलम ३१ (१) अन्वये रक्कम भरून भरण्याची जबाबदारी पूर्ण केली जाते. ज्या जमीन मालकांनी नुकसान भरपाई स्वीकारण्यास नकार दिला होता किंवा ज्यांनी जास्त मोबदल्यासाठी संदर्भ मागितला होता, ते २०१३ च्या

कायद्याच्या कलम २४ (२) अन्वये संपादनाची प्रक्रिया संपल्याचा दावा करू शकत नाहीत.

366.6. 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) मधील तरतुदी या कलम 24 (1) (बी) चा भाग न मानता कलम 24 (2) चा भाग मानला जावा.

366.7. 1894 च्या कायद्यानुसार आणि कलम 24 (2) अन्वये विचार केल्याप्रमाणे ताबा घेण्याची पद्धत म्हणजे चौकशी अहवाल/ निवेदन तयार करणे आहे. 1894 च्या कायद्याच्या कलम 16 अन्वये ताबा घेतल्यानंतर, सदरील जमीन राज्याला निहित होते आणि 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) अन्वये जमीन ताब्यात घेण्याची तरतूद नाही, कारण एकदा ताबा घेतल्यानंतर कलम 24 (2) अन्वये कोणतीही चूक होत नाही.

366.8. कलम 24 (2) मधील तरतुदी ताबा घेण्यास आणि पैसे देण्यास निष्क्रियतेमुळे अपयशी ठरले तर 1-1-2014 रोजी यांच्या बाबतीत व्यपगत होण्याची कार्यवाहीच्या तरतुदी लागू आहेत. संबंधित प्राधिकरणाकडे प्रलंबित असलेल्या भूसंपादनाच्या प्रक्रियेत

2013 चा कायदा लागू होण्यापूर्वी पाच वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधीसाठी नुकसान भरपाई. न्यायालयाने दिलेल्या अंतरिम आदेशांच्या उदरनिर्वाहाचा कालावधी पाच वर्षांच्या गणनेत वगळावा लागतो.

366.9. 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) मध्ये भूसंपादनाच्या पूर्ण संपलेल्या प्रक्रियेच्या वैधतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करण्यासाठी कारवाईचे नवे कारण समोर येत नाही. कलम 24 2013 च्या कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या तारखेस म्हणजेच 1-1-2014 रोजी प्रलंबित असलेल्या कार्यवाहीला लागू होते. यामुळे जूने आणि कालबद्ध दावे पुन्हा सुरू होत नाहीत आणि संपलेली कार्यवाही पुन्हा सुरू होत नाही किंवा भूसंपादन अवैध ठरविण्यासाठी न्यायालयाऐवजी कोषागारात नुकसान भरपाई जमा करण्याच्या पद्धतीच्या वैधतेवर जमीनमालकांना प्रश्न चिन्ह उपस्थित करण्याची परवानगी दिली जात नाही."

5. इंदूर विकास प्राधिकरणाच्या (वर नमूद केलेल्या) प्रकरणात या न्यायालयाने दिलेल्या कायद्याला हाताशी असलेल्या खटल्यातील तथ्यांना लागू करताना, उच्च न्यायालयाने दिलेला आक्षेपार्ह निर्णय आणि आदेश, ज्यामध्ये असे घोषित केले

आहे की संबंधित जमिनीच्या संदर्भात केलेले अधिग्रहण 2013 च्या कायद्याच्या कलम 24 (2) अंतर्गत कालबाह्य झाले आहे आणि ते रद्द करण्यास आणि बाजूला ठेवण्यास पात्र आहे आणि त्यानुसार ते रद्द केले जाते आणि बाजूला ठेवले जाते. उच्च न्यायालयाने निरीक्षण केल्याप्रमाणे आणि ठरवल्याप्रमाणे कोणतीही कालबाह्य मानली जाणार नाही.

त्यानुसार सध्याचे अपील मंजूर करण्यात येते. तथापि, खटल्यातील तथ्ये आणि परिस्थितीनुसार, खर्चाबाबत कोणताही आदेश नसेल. प्रलंबित अर्ज असल्यास तो देखील निकाली काढला जातो.

दिव्या पांडे

अपील मंजूर करण्यात येते.

(सहाय्यक: अभिषेक प्रताप सिंग, एलसीआरए)

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील

आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X